

CONFLICTELE NORMATIVE ÎN CONTEXTUL RĂZBOAIELOR CULTURALE

Ion PLĂMĂDEALĂ

Doctor habilitat în filologie, conferențiar cercetător

E-mail: ion.plama@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3403-4017>

Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” (Chișinău)

Normative Conflicts in the context of Culture Wars

Abstract

The article addresses the issue of normative conflicts from the theoretical perspective of philosophy of values and socio-cultural anthropology and in the context of the current culture wars in Western societies, instigated by radical ideologies that colonize all spheres of life, reversing normative axiological hierarchies and thus causing anthropological, societal and epistemic upheavals. Their sources and manifestations are described and certain paradigmatic effects on humanistic knowledge, language and literature are analyzed.

Keywords: Culture Wars, Hierarchical Structure, Deconstruction, Woke Capitalism, Cultural Relativism, Inclusive Language, Death of the Novel, *Lebenswelt*.

Rezumat

Articolul abordează chestiunea conflictelor normative din perspectiva teoretică a filosofiei valorilor și antropologiei socioculturale și în contextul războaielor culturale actuale din societățile occidentale, instigate de ideologii radicale ce colonizează toate sferele vieții, inversează ierarhiile axiologice normative provocând bulversări antropologice, societale și epistemice. Sunt descrise cauze și manifestări ale acestora și analizate anumite efecte paradigmatică în planul cunoașterii umaniste, al limbii și literaturii.

Cuvinte-cheie: războaie culturale, structură ierarhică, deconstrucție, capitalism *woke*, relativism cultural, limbaj incluziv, moartea romanului, *Lebenswelt*.

Războaiele culturale sunt conflicte normative asupra principiilor, ideilor și valorilor întemeietoare ale lumii social-istorice care formează ceea ce se numește imaginarul social sau conștiința colectivă a unei comunități; ele rezonează în viața și morala personală, în politici, instituții, religii și au însoțit societățile umane din adâncă

antichitate. Fenomenele actuale de ștergere și redefinire a identităților culturale, de rescriere a memoriei istorice a națiunilor apusene, de epurare simbolică a spațiilor publice de urmele, statuile și artefactele culturale ale unui Occident demonizat și acuzat de toate crimele împotriva umanității (colonialism, sclavagism, rasism ș.a.) se înscriu în practica imemorială de anihilare simbolică și ostracizare a celuilalt. *Damnatio memoriae*, procesele prin care în Roma Antică erau suprimate, profanate evocările postume ale celor acuzați de înaltă trădare, ale căror efigii, nume erau șterse de pe monumentele publice, fervoarea iconoclastă a Reformei protestante împotriva instituțiilor, imageriei și reprezentărilor catolice, campaniile masive de epurare ideologică și politică din URSS etc. – toate se nutresc din aceeași confuzie magică a imaginii cu lucrul reprezentat și constituie momente revoluționare ale schimbării orânduirii sociale și politice. Dar mai întâi aceste transformări se produc la nivelul mentalităților, al ideilor și al valorilor, pe terenul unor bătălii de limbaje și idei, al „războaielor între zei” (Weber), care modifică sau inversează ierarhiile axiologice existente. În continuare vom încerca să expunem niște considerații lămuritoare pentru conflictele normative contemporane, manifestările și efectele acestora în viața intelectuală, literară, pe care le vom încadra în contextul războaielor culturale recente și în perspectiva unor concepte și contribuții de ordin antropologic și filosofic.

În societățile premoderne, viața lumii umane asculta de principii transcendente, socializarea se efectua în cadrul unei structurări eteronome religioase și al primatului holist al colectivului față de individ. Individualizarea psihică și socială trecea prin identificarea ierarhică (dar nicidecum mecanică și obedientă) cu grupul de apartenență și adeziunea la imaginarul simbolic și religios constitutiv al acestuia, dătător de sens și de idealuri normative. Ceea ce caracterizează în mod esențial configurația eteronomă de idei și valori este, din perspectivă antropologică, organizarea holistă și ierarhică: *unitatea dintre fapt și valoare* și integrarea valorii într-o totalitate axiologică. Orice atribuire valorică presupune o diferențiere ierarhică față de valoarea opusă pe o scară universală a ființei și experiențelor umane; orice valoare presupune o ierarhie implicită. Astfel, în viziunea nonmodernă, valoarea fiecărui termen dintr-o dualitate simbolică binară, precum mâna dreaptă vs cea stângă, poate fi dedusă din relațiile cu întregul, în cazul de față – cu corpul, deci valoarea unei entități se află în relație față de o ierarhie a nivelurilor de existență (Hertz, 1973, pp. 3-32).

Louis Dumont are meritul de a fi elaborat o teorie a ierarhiei plecând de la studiul polarității spațiale a valorilor în gândirea dualistă primitivă. Analizând forme prototipice din gândirea mitică, el stabilește că relația ierarhică este cea dintre un întreg și un element al acestui întreg: „elementul face parte din ansamblu, îi este într-un sens consubstanțial sau identic și, în același timp, el se distinge și se opune acestuia. Este ceea ce eu desemnez prin expresia «înglobarea contrariului»” (Dumont, 2013, p. 397). În relația ierarhică se înregistrează deopotrivă o distincție, contradicție între elementele situate diferit, pe un nivel superior și altul inferior, și

o complementaritate a lor în sensul că existența și valoarea fiecăruia este în funcție de unitatea lor globală, de întregul în care se înglobează. În cazul opoziției dintre mâna stângă și cea dreaptă, este fals să afirmăm, în abstract, preeminența drepte și inferioritatea stângii fără a le pune în relație cu întregul corpului uman și cu situațiile concrete de viață în care se poate produce inversarea ierarhiei în favoarea stângii. Așadar, dacă relația ierarhică pare mai întâi una de superioritate, de aservire a unui nivel la altul, ea introduce în același timp o multiplicitate de niveluri care permite răsturnarea situației și Dumont dă ca exemplu pe mama unei familii indiene care este inferiorizată, în virtutea sexului său, în anumite raporturi sociale, totuși ea domină relațiile din interiorul familiei. Prin urmare, această înglobare a contrariului într-o relație asimetrică face posibilă coexistența unor valori diferite care devin incomensurabile, antagoniste dacă sunt situate pe același plan, precum se întâmplă astăzi când libertatea absolută a individului este așezată, de exemplu în varianta actuală a drepturilor omului, deasupra oricăror obligații ce decurg din legea naturală sau din preocupările de binele comun. Deși le refuză, modernitatea nu se poate dispensa de aceste principii antropologice fondatoare; în lumea vieții oamenii nu încetează să producă judecăți de valoare, să aprecieze diferit semenii, lucrurile și situațiile, în timp ce ideologia modernă¹, esențial egalitaristă, așază totul pe același plan și refuză categoric să recunoască existența opozițiilor ierarhice pe care le tratează drept forme de opresiune și discriminare. De unde, apar contradicții între funcționarea reală a vieții sociale și reprezentarea acesteia în ideologia modernă care, deși plasează în vârful ierarhiei valoarea individului, se reclamă exclusiv din valoarea egalității. Așadar, dacă trecem de la planul logic, în care holismul înseamnă ierarhie, iar individualismul – egalitate, la planul relațiilor sociale concrete, devine evident că societățile holiste realizează diverse grade de ierarhie, iar societățile individualiste promovează în diverse proporții atât egalitatea, cât și libertatea, între care pot apărea tensiuni. Precum subliniază V. Descombes, principiile holiste nu au dispărut cu adevărat în societățile moderne, ele coabitează cu cele individualiste în orice tip de societate. Sarcina antropologilor și sociologilor nu este să încrucișeze principii holiste și individualiste sau să reanime ierarhii între persoane, eroare gravă în care au căzut totalitarismele, ci să aprofundeze înțelegerea lucidă a perpetuării respectivelor fenomene și a modurilor în care ele ar putea coexista fără a „provoca tensiuni insuportabile și, ulterior, catastrofe” (Descombes, Dumont, 1999, p. 72).

Aceste concepte și clarificări sunt importante pentru discuția noastră pentru că înțelegerea exponențială a conflictelor normative în perioada recentă pe fundalul erodării sistemelor de valori și instituții își are cauzele atât în ducerea la extrem, radicalizarea principiilor ideologiilor moderne, la care ne vom referi în continuare, cât și în incapacitatea acestora de a da seama de coexistența unor idei-valori

¹ Distingem ideologia în sens antropologic, ce vizează nivelul cel mai profund al semnificațiilor realității sociale, ca „ansamblu social de reprezentări; ansamblu de idei și valori comune într-o societate” (Dumont, 1983, p. 304), și ideologia ca discurs ce structurează diferite concepții asupra lumii însoțite de un program politic de schimbare a acesteia: conservatorism, liberalism, marxism etc.

contrare: individualiste vs holiste. Ca exemple de coexistență: transmisiunea unor practici și cutume tradiționale în cadrul concepțiilor moderne; menținerea corpurilor intermediare, în care A. de Tocqueville vedea o garanție a democrației pentru că protejează indivizii de abuzul statului și prăbușirea în izolare (familia, biserica, societatea civilă); constituirea unor concepte și reprezentări hibride care astăzi se multiplică în urma contactelor dintre culturi eterogene pe solul națiunilor europene. Ideologia multiculturalistă cultivă în special aceste confuzii atunci când revendică pentru minorități și imigranți dreptul de „recunoaștere a diferenței”, drepturi speciale pe care le formulează în idiomul egalitarismului liberal. Dumont demontează inconsistența teoretică și imposibilitatea practică a acestor cerințe cu miză politică ascunsă. Dacă revendicările urmăresc cu adevărat tratamente și șanse egale pentru cei vizați, fără nicio discriminare, adică un *statut* egal, aceasta înseamnă că diferențele sau privilegiile, particularitățile identitare sunt puse deoparte. În universalismul republican cetățeanul este „omul fără etichetă” (R. Debray, 2015), astfel că integrarea imigranților în societatea gazdă presupune asimilarea normelor nescrise de cultură și civilizație, dorința de a-ți asuma solidaritățile care compun „noi-ul” colectiv, renunțarea la anumite valori ce decurg din trăsături identitare distincte. A reclama concomitent egalitatea și recunoașterea este o imposibilitate în termeni, astfel că revendicările identitare urmăresc în fapt o recunoaștere ierarhică, un statut superior pentru anumite comunități etnice și morale (Dumont, 1983, p. 296). Sub aceeași retorică a drepturilor omului se realizează actualmente cu succes islamizarea prepolitică a societăților europene pornind „de jos”, de la nivelul societății civile și vieții cotidiene, islamizarea metapolitică – sub forma asociațiilor și a organismelor culturale, a „islamo-stângismului” și a islamofiliei elitelor intelectuale liberale, și islamizarea politică – sub forma asociațiilor comunitariste animate de ideologia fundamentalistă a Frăției Musulmane. Ceea ce se produce în contextul războaielor culturale nu este o dispariție a finalităților și a valorilor și nici doar o transvaloare nietzscheană a liberalismului sociocultural, ci o răsturnare a ierarhiei, a arhitecturii normative prin așezarea pe poziții superioare a ceea ce odinioară deținea un rang inferior: materia în locul spiritului, sensibilul și afectivul în locul rațiunii, „persoana de culoare” în locul bărbatului alb, minoritățile în locul majorității, cultura de masă în locul marii culturi etc.

Procesele revoluționare ale modernității declanșate în secolul al 16-lea, care au dus la constituirea democrațiilor liberale occidentale, au însemnat primordial o extragere progresivă a socialului din structurarea religioasă înlocuită cu structurarea autonomă, care se bazează pe valorile reprezentării politice, egalității, autonomiei și libertății individuale. Plasarea vieții sociale sub auspiciile imanenței dreptului juridic, „blândului comerț” (Montesquieu) și raționalității universale care desacralizează și comensurează valorile a fost soluția Iluminismului la războaiele religioase europene. „Dezvrăjirea lumii”, celebra formulă a lui M. Weber, se referă la această extincție și evacuare a alterității religioase normative din imaginarul modern în favoarea ordinii economice și a raționalității tehnocratice tot mai hegemonice

în evaluarea relațiilor interumane și a instituțiilor. În antropologia egalitaristă și individualistă a modernității a fost respinsă, mai întâi, identificarea ierarhică a persoanei cu principiile metafizice ale organizării sociale și, în faza actuală a postmodernismului deconstructiv, identificarea cu valorile culturii umaniste înalte recuzate de zeloții religiei seculare a progresismului social și moral. Acesta preia principiile și morala creștină, pe care însă le golește de conținutul transcendent înlocuindu-le cu interesele, drepturile imanente ale individului proclamat măsură a tuturor lucrurilor și cu un etos umanitarist compasional și dogmatic, iar astfel nu reușește să articuleze un orizont de inteligibilitate coerent care să instituie și să întrețină o comunitate democratică viabilă. În modernitatea noastră târzie, în care nici religia, nici cultura înaltă și, treptat, nici cultura generală nu mai constituie modalități principale de instituire imaginară a societății, consolidarea structurării autonome se traduce printr-o dinamică tot mai accelerată a dezlegării indivizilor de formele substanțiale de coapartență la o cultură, la tradiții și la o ordine colectivă. Noul regim antropologic al individualizării și al identității de sine prin autonomizare și disocieri tot mai radicale de ființa colectivă, de tradiția istorică și de substratul simbolic al reprezentării a generat, după 1960, „cultura narcisismului” (Lasch, 2018) și, prin concursul decisiv al internetului și al smartphone-ului, dominația „individului tiran” (Sadin, 2020), epoca atomizării identitare și a anomiei generalizate.

În planul orientărilor normative, consolidarea societăților democratice occidentale pe principiile universalismului, egalitarismului și autonomiei individului, care a devenit valoarea supremă, s-a tradus prin disocierea tranșantă dintre idee, valoare și fapt în ideologia modernă. Unitatea dintre universul simbolic original al formelor sociale (imagarul creativ), ideile care îl explicitează și înscrierea acestora într-o totalitate ontologică se destramă în raționalitatea științifică ce separă faptul (natura) de valoare (spirit), „este” de „trebuie să fie”. Cunoașterea științifică fixează în mod definitiv clivajul dintre domeniul faptelor și cel al valorilor exilând în afara științificității orice considerații bazate pe conceptele de armonie, sens, finalitate sau pe ființa metafizică. De unde, ideologia, care din sec. al 18-lea înlocuiește religia în funcțiile de explicare rațională a realității sociale („ceea ce este”), de justificare imanentă a regimului, a valorilor normative și a proiectelor de viitor („trebuie să fie”), este văzută în tradiția Iluminismului radical drept o „falsă conștiință”.

Acesta este contextul în care și-au făcut apariția hermeneuticele genealogice ale „maștrilor suspiciunii”: Marx, Nietzsche, Freud, porniți să distrugă cu „ciocanul filosofiei” idolii falși în care credea omul european: adevărul, binele frumosul, dreptatea sau mântuirea. Conform noilor demascatori, care au erijat spiritul critic emancipator și generos al Luminilor într-o postură criticistă nihilistă, aceste seturi de idei și convingeri, luate drept evidențe, sunt inexorabil deformatate de prejudecăți de clasă și culturale, de pulsuniile inconștientului, de ierarhii și sisteme de putere care dictează ceea ce este dicibil și cognoscibil. În scopul depășirii metafizicii logocentrice și totalitare, moștenitorii gândirii constructivist-deconstrucționiste

din cunoscuta „French Theory” au problematizat până la negație distincțiile dintre realitate-reprezentare; discurs-putere; text-context etc., tendință care, într-un mod curios, a facilitat internalizarea modelului pieței de către subiectul postmodern. Mai întâi, noul capitalism (Boltanski, 1999) postfordist reciclează dezideratele de autenticitate și emancipare ale criticii artistice din anii 1970, golite de substanța critică antiburgheză și reinterpretate ca descătușare a dorințelor de instanțe prudentiale precum rațiunea pură kantiană sau cenzura supraeului freudian. Ulterior, odată cu procesele globalizării din anii 1980-1990, capitalismul neoliberal de esență speculativă utilizează criticismul deconstructiv ca accelerator al cursei permanente către inovație și „distrugere creativă” (Schumpeter, 2021), în vederea dezintegrării tuturor fundamentelor și mediațiilor simbolico-instituționale ale socialității umane care blocau infiltrarea logicii pieței în interstițiile vieții sociale și private: familie, sindicat, școală, partid, religie, națiune, cutume, imaginarul moral. Dislocarea brutală a acestor instituții și cadre antropologice în ultimele trei decenii, la care a contribuit decisiv revoluția tehnologiilor informaționale și a rețelelor sociale digitale, cu un potențial uriaș de negație nihilistă, explică triumful de astăzi al „capitalismului *woke*” (De Guigné, 2022). Marile corporații transnaționale, în frunte cu imperiul GAFAM, au îmbrățișat un proiect politico-teologic, „transumanismul”, de schimbare a lumii și omului prin soluționism tehnologic; cheltuie milioane pe traininguri de reeducare „diversitară” și „inclusivă” a angajaților albi supuși ritualurilor „dezalbirii” și pocăinței pentru rasismul și privilegiile lor înnăscute; mărcile comerciale îmbină tot mai mult marketingul cu discursul despre valori, predică despre bine și rău, redefinesc interesele comunităților naționale și investesc enorm în domeniul reprezentărilor simbolice pentru a recondiționa în mod direct psihicul și corpurile consumatorilor, oferindu-le identități prefabricate și flotante. Convertindu-se cu zel la ortodoxia *woke* elaborată de o coaliție de intelectuali stângiști provenind din „minoritățile oprimate” și care au preluat de la elitele cognitive tradiționale, printr-o lovitură de stat în stil comunist, puterea în universitățile americane (Abu-Odeh), noul capitalism politizat se impune ca un actor important în vastul proiect de inginerie sociomorală a omului nou. Vedem deci că o abordare a conflictelor normative din perspectiva ideologiilor și a valorilor, ca istorie a conștiinței prin care se dezvăluie straturi ale experienței socioculturale, trebuie îmbinată și complementată cu argumente de ordin materialist și economic pentru a înțelege vectorii difuzării ideilor și motivațiile profunde care îi determină pe oameni să și le însușească.

În antropologia culturală, impactul genealogiilor nihiliste contra unității și universalității rațiunii umane s-a tradus într-o formă de relativism și determinism cultural popularizată în perioada postbelică grație eforturilor lui Cl. Lévi-Strauss, Fr. Boas și M. Mead. După aceștia, în măsura în care acțiunile umane sunt determinate de cultura locală, iar criteriile de „bine” și „rău” sunt relative la această cultură, oamenii sunt determinați să se conformeze normelor lor culturale, ce sunt produse aleatorii ale unor factori istorici contingenți. Este surprinzător să regăsim o logică

similară și în antropologii critice, de inspirație iluministă, precum cea a lui Tz. Todorov. În primă instanță, el își asimilează relativismul cultural generos al enunțului lévi-straussian după care „Barbar este mai ales acela care crede în barbarie” (Lévi-Strauss, 2001, p. 22), adică barbaria nu este o realitate ce poate fi documentată și judecată în termeni morali universali, ci o incapacitate „etnocentristă” a omului european de a înțelege cutumele celuilalt. Subscriind implicit, ca și mentorul său, la mitul rousseauist al „bunului sălbatec”, adică al umanității intrinsec bune, Todorov propune pur și simplu să fie exclus din vocabular cuvântul civilizație, la plural. Ar trebui să vorbim doar despre „culturi”, deoarece referința la „civilizații” implică o judecată de valoare asupra unei civilizații în raport cu alta, mai barbară (Todorov, 2008, p. 46). Nu există criterii de validitate globală prin care să putem compara diferite culturi și să judecăm ceea ce este bine pentru toți, indivizii și valorile lor sunt într-un mod irevocabil încastrați în sisteme culturale distincte și orice eforturi de ierarhizare a culturilor și a valorilor constituie relicve ale formelor de putere colonială – acestea sunt ideile radicalizate azi de către militanții decolonialismului, politiciii identitare și ai comunitarismului multicultural. Implicațiile relativismului cultural în praxisul social au fost întrevăzute cu sagacitate de Leo Strauss: „Dacă principiile își găsesc o justificare suficientă prin simplul fapt că sunt acceptate într-o societate, principiile canibalismului sunt la fel de sustenabile și îndreptățite ca și cele ale vieții civilizate. Din acest punct de vedere, ele nu pot fi respinse ca fiind pur și simplu rele. Și, din moment ce toată lumea este de acord că idealul societății noastre este schimbător, numai o deprindere stupidă și vetustă ne-ar împiedica să acceptăm cu serenitate o evoluție în direcția canibalismului” (Strauss, 2007, p. 8-9). Astfel, prin radicalizarea preceptului metodologic care cere antropologului să se privească de la distanță, în mod critic și prin ochii celuilalt, cuplat cu un profund scepticism nihilist față de propria cultură și civilizație care frizează actualmente sentimentul patologic suicidar de autoflagelare și de ură de sine (*oikofobie*) la elitele liberale occidentale, universalismul cultural abdică de la vocația sa universalizantă. Mai grav, în măsura în care ignoră efectele inconsistențelor și contradicțiilor sale în viața concretă, îngăduie celuilalt dreptul la barbarie. Animat de relativismul paralizant și egalitarismul nivelator, elitele politice și intelectuale implementează în societățile europene reforme multiculturaliste prin care sunt legalizate și finanțate din fonduri publice practici și valori contrare principiilor liberalismului clasic de libertate individuală și liberă exprimare. Adoptate în numele convivialității și coabitării comunitare armonioase (faimosul „vivre-ensemble”), ele au transpus sacrosanctul „respect pentru celălalt” fie într-un indiferentism moral sau scepticism nihilist, fie într-o forma de supunere la totalitarismul islamist, pe care Michel Houellebecq a descris-o magistral în cunoscutul său roman *Soumission*. Odinioară, toleranța liberală însemna să consimți la dreptul celuilalt de a manifesta atitudini și valori pe care le consideri greșite, în numele pluralismului ideologic bazat pe *concordia discors*, care cultivă agonul și dezbateră liberă ca mijloace democratice

de aproximare a validității și de articulare a binelui comun. Astăzi toleranța s-a metamorfozat, sub influența aceluiași umanitarism moralizator, într-un tolerantism care acreditează manifestări iliberale de intoleranță, cenzură și violențe, punerea la index sau autodafeul cărților ș.a.

Din perspectiva filosofiei, trecerea de la configurația holistă, în care ideile și valorile se atașează prin relații ierarhice la un întreg, la configurația modernă autonomă, în care valoarea se atașează la individ separându-se de idei și fapte, a fost determinată de regresivitatea celor două mari idei din istoria umanității: a) mintea umană poate înțelege universul în unitatea sa și b) mintea umană se poate înțelege pe sine (Zagzebski, 2021). Prima idee, care a luat naștere în mileniul I î.Hr. și s-a impus în antichitate și în epoca medievală, afirmă că există un principiu primar la temelie tuturor lucrurilor și mintea umană îl poate descoperi. Prin ascensiunea acestei idei se explică apariția poeziei epice și a poeziei aristotelice, a filosofiei, a matematicilor, a științei și a marilor religii monoteiste. Moștenirea acestei idei în planul moralității s-a materializat într-o etică a virtuților încorporată în structura fizică a lumii și izomorfă cu structura naturii umane, care se distinge de restul viețuitoarelor prin exercițiul rațiunii și responsabilități față de acestea. A trăi moral înseamnă a trăi, ca persoană dotată cu rațiune, în armonie cu lumea, cu universul determinat de principii raționale și astfel cognoscibil în virtutea unității principiilor sale întemeietoare.

Dar această idee intră în criză în arta renesanțistă, odată cu descoperirea perspectivei în pictura lui Giotto și romanul lui Cervantes, care valorifică artistic multiplicitatea punctelor de vedere subiective, și în filosofia lui Descartes, pentru care singura certitudine în fața lumii și a lui Dumnezeu este existența propriei sale minți și a stărilor sale conștiente. Noile științe empirice ale naturii, care urmează presuposițiile fizicii newtoniene, postulează dihotomia dintre lumea externă ce ascultă de legi impersonale și obiective și mintea individuală care o percepe exclusiv prin propriile conținuturi și resurse subiective. În planul moralității, ascensiunea celei de-a doua mari idei a însemnat evoluția de la „accentul pe *persoană*, ca ființă definită de locul său în lume, la accentul pe *eu*, ca purtător al conștiinței subiective individuale. Consecința a fost o mutație dramatică de la ideea moralității ca existență în armonie cu universul la ideea de moralitate înrădăcinată în autonomie sau autogovernare, și eul devine agentul suprem al autorității” (*ibidem*, p. 15).

Totuși continuitatea cu prima mare idee nu se întrerupe în măsura în care rațiunea universală participă la consolidarea acestei autorități. Continuând tradiția antică și cea creștină care concepe supremul bine ca ascultare de lege, legea naturală sau cea divină, Kant va susține obiectivitatea moralei, dar nu pe temeiul faptelor empirice legate de „caracterul particular al naturii umane” (Kant, 2006, p. 70, 91), ci pe rațiunea universală și voința rațională individuală. A statua conținutul legii etice pe principiile rațiunii pure practice, și nu pe interesele și dorințele idiosincratice ale persoanei, garantează că și restul ființelor care exersează aceeași rațiune vor

ajunge și se vor supune la aceeași obligație morală categorică și universală. Însă efortul kantian a fost subminat de gândirea romantică și de scepticismul filosofic al lui David Hume care consfințește dihotomia dintre „ceea ce este”, faptele care țin de empiricul observabil, și „ceea ce trebuie să fie”, valoarea ce ține de domeniul subiectivității. Exacerbarea ultimei perspective, care abandonează înțelegerea aristotelică a libertății ca orientare către acele scopuri pe care rațiunea le recunoaște ca fiind demne de urmărit, se va produce în existențialismul sartrian și narcisismul postmodern. Eul fiind postulat ca referențial suprem, valorile se atomizează în funcție de fiecare individ singular nedefinit de vreo esență prealabilă și înscriere într-o totalitate socioculturală, ci exclusiv de prezumția unui liber-arbitru absolut: nu există nimic în afara dorințelor și acțiunilor mele, care nu au vreo legătură cu natura lucrurilor sau poziția mea în univers. Și anume acest etos al multiplicității, al fluidității și al „maximizării de posibili”, de refuz al preeminenței unei lumi de valori și de finalități colective, al deconstrucției și al reformării permanente a instituțiilor, al angajării forțelor mitocreative ale narațiunii în serviciul ideologiei de stânga alimentează în ultimele decenii atât progresismul politic (Amiel, Emelien, 2019), cât și imaginarul stângismului literar (Citton, 2010).

Ca urmare, viziunea așezată de Locke, Rousseau și Kant la baza contractului social al liberalismului clasic este astăzi pervertită în contextul războaielor culturale de o nouă stângă deconstrucționistă și postmodernistă care a îmbrățișat imaginarul utopic și revoluționar al așa-numitului „liberalism progresist”, ce se manifestă sub două ipostaze predominante. Sub forma progresismului social, el pretinde să prefacă toate instituțiile sociale și civice ale democrațiilor occidentale în numele unei „justiții sociale cosmice” (Sowell, 1999) care abandonează idealurile egalității și meritocrației în favoarea „echității”, „diferenței” și „inclusivității afirmative” ale indivizilor, recunoscuți și celebrați strict ca reprezentanți ai identităților de grup (etnie, rasă, gen etc.) ierarhizate pe o scară a opresiunilor la care sunt supuse din partea albilor, în special, a bărbatului alb – figura absolut malefică a Occidentului contemporan. Sub forma progresismului moral, stimulează și legalizează cele mai transgresive revendicări ale individului narcisic care pretinde din partea celorlalți recunoaștere și respect necondiționat pentru tot ceea ce spune și în ce crede, bunăoară, că-și poate schimba sexul prin simpla rostire a unui enunț performativ, astfel că azi majoritatea absolută a celor care se declară femei transgender sunt, biologic, bărbați sau „femei cu penis” (*The vast majority*, 2018). Ca și în cazul așa-numitei „parentalități de intenție” ce discriminează ierarhic între angajamentul moral al genitorilor de a zămisli un copil, angajament căruia i se atribuie un rol mai important, superior, și „procrearea biologică”, redusă la rang de accesoriu tehnic, aceste tendințe exprimă același hybris al voinței individuale care a fost sursa psihologică a tuturor gnozelor totalitare, inclusiv a comunismului. Milenialii și, în special, tinerii din generația Z („zoomerii”), care sunt produsul pur al noii culturi morale, prin definiție una victimară, polarizantă și terapeutică, bazată pe primatul emoției și al trăirii afective, au instaurat în campusurile occidentale și în mediile

digitale un etos totalitar, al fricii, suspiciunii și intoleranței față de orice cuvânt sau idee care ar putea „ofensa”, leza confortul emoțional al cuiva, un climat de uniformitate ideologică, de gândire tribală și de cenzură orwelliană (Campbell, Manning, 2018). Acest progresism milenarist care astăzi revoluționează societățile occidentale sub întruchiparea religiei seculare *woke* (Plămădeală, 2021) este cel mai recent avatar al deturnării antropologiei și a filosofiei umaniste prin absolutizarea voluntarismului arbitrar și a autonomiei individuale, al relativismului valoric, moral și cognitiv care, întrucât redefinește identitatea persoanei în afara tradițiilor și rolurilor sociale instituite, autonomia și libertatea ca acțiune în afara oricărui cadru moral și social, adevărul în afara faptelor și rațiunii universale, nu poate impune consensul civic decât prin mijlocirea forței coercitive, prin despotismul luminat al expertocrației. Discursul acesteia este sursă nu numai de adevăr „științific”, certificat prin acreditările educaționale și profesionale, ci și de cunoștințe ezoterice rezultate din afilierea identitară la un grup victimizat care se presupune că deține accesul la adevăruri revelate, superioare și incomensurabile grație trăirilor și experienței sale unice atestate prin incipituri ritualice: „în calitate de femeie albă privilegiată”, „în calitate de persoană de culoare”, „ca un paleontolog progresist evreu BIPOC” etc. (Siegel, 2020).

Conform acestei teorii, indivizii cu poziții sociale și identități comune – de rasă, gen, sexualitate etc., împărtășesc aceleași experiențe ale opresiunii și dominării, pe care ei le interpretează în mod identic. Față de membrii grupurilor dominante, care trăiesc exclusiv în lumea lor de privilegii și de structuri cognitive hegemonice (ex.: eurocentrism, androcentrism, raționalism etc.) și nu au acces la experiențele și perspectivele insolite ale categoriilor minoritare, acestea din urmă dețin o dublă viziune, o cunoaștere superioară și inaccesibilă celor cu identități opuse. Într-un mod paradoxal, în cele mai liberale societăți din lume se reactivează proiecte de știință ideologică, de felul „geneticii staliniste” a lui Trofim Lîsenko, sau de știință rasială, etnică ce amintește de știința „ariană” a lui Hitler. Așa-numitele „studii ale albității” (*Whiteness Studies*), „studii ale negritudinii” (*Blackness Studies*), „teoria critică a rasei” (*Critical Race Theory*) ș.a., care au devenit hegemonice în universitățile anglo-saxone, decretează că știința occidentală, inclusiv matematicile, fizica, astronomia, biologia și celelalte, este un produs al oamenilor albi, în serviciul puterii acestora și deci rasistă și violentă prin definiție. Noțiuni precum raționalitatea, logica, obiectivitatea și adevărul sunt considerate produse colonizatoare și rasiste ale aceleiași episteme occidentale care trebuie deconstruită, „decolonizată” și înlocuită cu diverse „studii etnice” și „științe indigene” pe care populațiile din fostele colonii le-au dezvoltat până la contactele cu gândirea din Vest.

Împuterniciți de dubla viziune, teoretizată în epistemologii „alternative” ce substituie rigorile metodologice cu subiectivitatea și afectivitatea (*feminist epistemology, black epistemology, queer epistemology* etc.), elitele academice *woke* investesc performativitatea limbajului cu forța magică de a desface și modifica atât

constructele sociale, cât și datele naturii. Expresii precum „bărbați însărcinați”, „deținător de uterus/*uterus haver*”, „persoane care menstruează” ș.a., impuse de noul regim identitar și diversitar drept formule obligatorii în cultura mainstream și în instituțiile publice, fac parte atât dintr-o palingenezie antropologică, din proiectul ștergerii normelor milenare ale condiției umane și al creării individului în afara oricăror limite și determinații biologice și simbolice, cât și dintr-o revoluție a discursului care codifică rezultatele ingineriilor mintale și psihosociale într-o narațiune dominantă ce succedă metanarațiunii umaniste falimentate.

Face parte din noulimba orwelliană introducerea în uzul comunicării oficiale a unor pronume neutre și specifice de gen: (exemple pentru limba engleză: *ze, zir, zirself, xe* etc.), prin care preferă să li se adreseze acele persoane care se revendică de la identități fantasmate pe un spectru genurial nelimitat: *non-binary, agender, demisexual, pangender, gender-queer, gender-fluid, genderless, demigirl* etc. Fabricate ca să înlocuiască vechile pronume „intolerante”, ele sunt introduse cu titlu obligatoriu în instituțiile de învățământ și în comunicarea oficială, iar nerespectarea lor atrage diverse sancțiuni legale, inclusiv concedierea. Refuzând să folosească pronume alternative de gen, cunoscutul profesor și autor de succes J. Peterson este nevoit să demisioneze din funcțiile ocupate. J.K. Rowling, celebra autoare a seriei de romane *Harry Potter*, după ce apără o femeie concediată pentru afirmația că sexul este o realitate biologică și se pronunță critic la adresa politicii transgender ce subminează drepturile femeilor și încurajează practici de sterilizare a copiilor, este hărțuită de gloatele digitale și primește din partea activiștilor amenințări cu moartea. Dacă ar fi tipărite pe hârtie, spune ea, i-ar ajunge să-și tapițeze întreaga casă (Sanderson, 2021). Pentru că nu acceptă să se adreseze unui elev transgender care se declară fată prin pronumele preferat „they”, motivându-și poziția prin convingerile sale religioase și etosul școlii catolice în care activează, profesorul Enoch Burke de la Wilson's Hospital School din Irlanda este suspendat și, în fine, ajunge să facă închisoare (Myers, 2022).

Pentru limba franceză, este simptomatic cazul consacării lui *iel* (contras din *il* și *elle*) în dicționarul Robert, în locul pronumelui generic masculin, iarăși nu ca urmare a uzului, ci sub presiunile asociațiilor transgender (Rouart, 2021, p. 18). Patosul deconstrucționist este împins de o recentă „scriere incluzivă” până la nivelul gramaticii, sediul a ceea ce romanticii numeau „geniul limbii”, care este reformată pentru a o elibera de sub dominația „masculinității opresoare”, deci se pornește de la premisa că prin modificarea limbii se poate schimba realitatea, că o regulă gramaticală legiferată arbitrar echivalează cu o promisiune de mântuire morală. Impusă de organisme militante în ciuda avertismentului Academiei că respectiva aberație „incluzivă” creează confuzie, ilizibilitate și prezintă un „pericol mortal” pentru limba franceză (*Déclaration de l'Académie française*, 2017), „scrierea incluzivă” accelerează tendințele de anomie,

fracturare și separatism ce erodează comunitatea națională, separă tot mai mult elitele de clasele populare și înstrăinează tinerele generații de patrimoniul formator al literaturii clasice. Instituțiile de învățământ, de la grădinițe până la universități, se angajează activ în inițierea tinerelor generații în valorile și noulimba ideologiilor *woke* deghizate în respectabile „teorii academice”: teoria intersecțională a genului, „queer”, teoria critică a rasei etc.

Implicațiile devastatoare ale acestor inovații pot fi judecate în lumina fenomenologiei limbajului, a concluziilor lui E. Benveniste, care insistă că limbajul transcrie realitatea, că există un continuum între realitate, limbaj și instanță enunțatoare care face să renască, prin discursul său, experiența evenimentului; că pronumele personale sunt fundamentale în constituirea subiectivității și intersubiectivității dialogice. „Eu” semnifică „persoana care enunță prezenta instanță de discurs care conține «eu»” (Benveniste, 1966, p. 252), deci pronumele, ca și limbajul în general, articulează raporturi complexe între *physis* (biologic), psihic și logosul sociosimbolic, raporturi pe care urmăresc să le disloce noile pronume de gen „incluzive”. Prin urmare, destabilizarea relațiilor intrinseci complexe dintre natura umană și procesele retorice și simbolice în contextul războaielor culturale perturbă buna funcționare a spațiului enunțativ intersubiectiv prin care se realizează socializarea individului într-un etos specific. Etosul configurează o comunitate de sens, prin seturi de practici ale intersubiectivității enunțative, și o comunitate de sentiment în baza modurilor comune de gândire și de acțiune practică și morală, un *sensus communis* ce „ctitorește o comunitate” pornind nu de la universalitatea abstractă a rațiunii, ci de la „generalitatea concretă ce reprezintă comunitatea unei grupări, a unui popor, a unei națiuni” (Gadamer, 2001, p. 27). Această viziune a universalului concret, pe care H.-G. Gadamer o rezumă plecând de la Vico, Hegel și romantici, este relevantă pentru problema conflictelor normative, întrucât evidențiază rolul crucial al culturii și simbolicului în suportul normelor universale, al esențelor morale și mitice ale fiecărui popor la care artele și literatura au un acces privilegiat. Utopia palingenezică a unui nou tip de om și de societate, descalificarea determinațiilor și legăturilor naturale de către o civilizație care odinioară își aflase sensul și gloria în descoperirea naturii se însoțesc de refuzul forței instituante a imaginarului cultural, ale cărui funcții de semnificare simbolică sunt delegate tehnicii – noua instanță normativă care înlocuiește vechiul holism cu totalitarismul artificializării lumii și existenței umane după algoritmul eficienței absolute. În limbajul fenomenologiei, *sensus communis* este cuprins în noțiunea mai largă de *Lebenswelt* – lumea vieții în care omul trăiește absorbit într-o rețea de structuri și semnificații prestabilite, nereflexive pe fundalul cărora și prin participarea la practici socioculturale distincte lucrurile i se revelează cu sens și infuzate valoric – este lumea comună afectivă din care se desprind, în praxisul poetic, forme partajate de percepere și cunoaștere estetică a realității. Întruchipate în materialitatea operelor culturale, în textele scrise, aceste multiplicități de experiențe și cunoștințe tacite

(*savoir-vivre, savoir-faire*) asigură recursivitatea în cerc a interpretării și înțelegerii hermeneutice care descoperă, la fiecare abordare a operei, noi stratificări provizorii de semnificații. Asumarea sensului comun și a legatului cultural-artistic, a unui nivel primordial de ființare-împreună, ca orizont de inteligibilitate, sens și adevăr din care poate fi judecat succesul unui enunț performativ sau originalitatea unei opere de artă, sau idealul dreptății fundamentează o concepție narativă și dialogică a ființei umane, care azi se menține vie mai ales în gândirea est și central-europeană. Decealaltăparte, concepția liberală voluntaristă, radicalizată în postmodernism, recuză concepția binelui comun în favoarea unei dreptăți strict procedurale și contractuale, instituite de un eu total dezangajat, *self-made* și sursă de pretenții valide. Hermeneuții suspiciunii și-au orientat eforturile către deconstrucția conceptului de *Lebenswelt* și a ideii de context semantic saturat prereflexiv, în special J. Derrida, care opune orientării totalizatoare a sensului logocentric energia destabilizatoare și entropică a „diferanței” (*différance*). Totuși, se cere menționat că, spre deosebire de emulii săi din universitățile americane care l-au instrumentalizat în scopuri politice, el ajunge să recunoască în ultimele sale lucrări potențialul dialogic al lumii vieții. Chiar și cea mai simplă alocuțiune depinde de o coapartenență inițială: „nu am fi împreună într-un fel de comunitate minimală (...), vorbind aceeași limbă, chiar și pentru a manifesta un dezacord, dacă un fel de amicitie nu ar fi fost deja pecetluită, înainte de orice alt contract (...)”; „însăși posibilitatea întrebării sub forma «ce este..?» pare deci, dintotdeauna deja (...) să presupună această afirmație anterioară a unei ființări-împreună în discurs. O atare afirmație nu se lasă pur și simplu integrată, mai ales nu se lasă prezentată ca o ființă-prezentă (...) în spațiul unei ontologii, *anume pentru că ea deschide acest spațiu*” (Derrida, 1994, pp. 264; 279).

Eroziunea etosului discursiv și afectiv, a sensului și a decenței comune a fost tematizată premonitoriu de G. Orwell ca pericol grav pentru viitorul democrației și al literaturii. Ultimele nu pot prospera fără o limbă clară, cu reguli acceptate de către toți. Pentru a combate „noulimba” și „dublugânditul” este nevoie de un „limbaj pur, care semnifică ceea ce spune și care să poată fi respins în termenii săi proprii. Acesta va fi de foarte multe ori un limbaj *vechi*, legat organic de adevărurile străvechi păstrate și transmise prin literatură” (Hitchens, 2002, p. 131). Dar precum am arătat mai sus, dinamicile implozive metamorfozează tot mai mult lumea vieții în lumea ultimului om descrisă de Nietzsche: *homo indignatus* imoderat în poftele și pasiunile sale mărunte, din sufletul căruia a dispărut *thymosul* dătător de curaj și onoare, de aspirații transcendente, el preferând postura comodă a vulnerabilității și victimizării, debarasându-se cu îngâmfare nihilistă de regulile civilizației și de marile creații ale imaginației culturale. În același timp, perioada contemporană este din nou hobbesiană, perioadă a conflictelor normative tot mai violente, a războiului tuturor contra tuturor, instigat de ideologiile identitare și rasializate ce reanimează impulsuri totalitare – toate aceste linii de forță contravin spiritului democrației și al

literaturii, care este unul al pluralismului, al complexității și al transmisiunii. Evoluțiile respective capătă relevanță pentru chestiunea tot mai actuală a „morții/sfârșitului” literaturii și romanului. Milan Kundera admite că, „dacă romanul trebuie într-adevăr să dispară, nu o va face pentru că ar fi ajuns la capătul puterilor, ci pentru că se află într-o lume care nu mai este a lui” (Kundera, 2008, p. 27). Tehnicizarea avansată a existenței umane, omogenizarea și uniformizarea acesteia în procesele globalizării neoliberale, politizarea vieții sociale care instaurează dictatul unui spirit unidimensional și o gândire binară aruncă în uitare ființa și lumea vieții din care romanul își trage sevele. Totodată, extincția sa probabilă este precipitată și de factori interni: se pare că romanul pierde tot mai mult imunitatea la virușii ideologiilor și gândirii corecte impuse de imperiile media. O privire rapidă, de ansamblu asupra tendințelor recente în politicile editării de carte confirmă ipoteza kunderiană. A se vedea, bunăoară, proliferarea unei literaturi zise „a tineretului”, care abdică de la vocația bildungsromanului, a literaturii ca ucenicie la etaloane superioare de cultură și civilizație, și se transformă în unealtă de propagandă a catehismului postmodern: „inițiere în superbia societală a familiilor recompuse, a cuplurilor de homosexuali, a triajului deșeurilor, a salvării planetei, a procreării medical asistate, (...), a consumului ecoresponsabil, a alimentației bio și vegetariene...” (Onfray, 2019, p. 117). Romanele de debut, publicate de industria americană a cărții în 2022, se conformează pe deplin canoanelor politicii diversitare și identitare, adică majoritatea sunt scrise de femei, persoane „de culoare” sau „queer” și focalizate într-un mod covârșitor pe rasă, gen, sexualitate sau clasă, în timp ce bărbați albi, mai ales cei în vârstă, purtând stigmatul „privilegiului alb”, au șanse infime de publicare (Rosenfield, 2022). În convingerea lui Kundera, ceea ce romanul poate opune disoluției sale ar fi o putere a rezistenței și disidenței: „Cred doar că romanul nu mai poate trăi în pace cu spiritul timpului nostru: dacă mai vrea să «progreseze» ca roman, nu poate s-o facă decât împotriva progresului lumii” (Kundera, 2008, p. 30).

Relativizarea radicală a valorilor care a contribuit la idolatria istoriei ca progres în sensul extensiunii accesului material la lume, al creșterii economice, apoi la neoprogresismul actual – cultul mișcării ca mișcare, al schimbării pentru schimbare și reingineriei societale transumaniste –, au provocat atât prăbușirea marilor narațiuni, cât și o criză gravă a științelor umaniste, care s-au dezis de scopul iluminist de cultivare a sufletului în tradiția vie a culturii pentru idealuri sociopolitice dubioase. Războaiele culturale, până nu demult un fenomen al politicii americane iradiind cu intensități diferite în restul societăților occidentale, cunosc astăzi o globalizare accelerată sub impactul mai multor factori care politizează, antagonizează nu numai viața sociopolitică, ci și viața academică și cea culturală, creațiile simbolice, artistice (Brooks, 2022). A lămuri și a înțelege cauzele, manifestările și natura acestor crize,

rolul intelectualilor în pervertirea unor teorii academice în ideologii neototalitare la care aderă cu entuziasm cohorte de cărturari căzuți în amnezie istorică; marșul victorios al acestor fundamentalisme doctrinare prin universități, concepute de Humboldt ca sanctuare ale spiritului critic și libertății intelectuale și prefăcute în biserici ale gândirii gregare și intoleranței inchizitoriale, succesul cu care ele colonizează, prin strategiile neomarxiste ale „hegemoniei culturale” prescrise de A. Gramsci, toate instituțiile și aspectele vieții sociale, efectele cumulative asupra metodelor și cunoașterii disciplinare sunt sarcini redutabile la care vor fi chemați să răspundă cei implicați în studiile culturale și literare.

Referințe bibliografice:

- ABU ODEH, Lama. *Georgetown's Cultural Revolution* [online]. Disponibil: <https://quillette.com/2021/04/09/georgetown-cultural-revolution/> [citată 20.07.2022].
- AMIEL, David, EMELIEN, *Ismaël. Le progrès ne tombe pas du ciel*. Paris: Fayard, 2019.
- BENVENISTE, Émile. *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard, 1966.
- BOLTANSKI, Luc. *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard, 1999.
- BROOKS, David. *Globalization Is Over. The Global Culture Wars Have Begun*. 2022, 8 april [online]. Disponibil: <https://www.nytimes.com/2022/04/08/opinion/globalization-global-culture-war.html> [citată 30.08.2022].
- CAMPBELL, Bradley, MANNING, Jason. *The Rise of Victimhood Culture. Microaggressions, Safe Spaces, and the New Culture Wars*. Palgrave Macmillan, 2018.
- CITTON, Yves. *Mythocratie. Storytelling et imaginaire de gauche*. Paris: Éditions Amsterdam, 2010.
- DE GUIGNÉ, Anne. *Le capitalisme woke*. Paris: Presses de la Cité, 2022.
- DEBRAY, Régis. *Le citoyen, c'est l'homme sans étiquette* [online]. Disponibil: <https://www.laicite-republique.org/regis-debray-le-citoyen-c-est-l.html> [citată 23.07.2022].
- Déclaration de l'Académie française = *Déclaration de l'Académie française sur l'écriture dite „inclusive”* [online]. 26 octobre 2017 Disponibil: <https://www.academie-francaise.fr/actualites/declaration-de-lacademie-francaise-sur-lecriture-dite-inclusive> [citată 27.07.2022].
- DERRIDA, Jacques. *Politiques de l'amitié*. Paris: Galilée, 1994.
- DESCOMBES, Vincent. Louis Dumont ou les outils de la tolérance. In: *Esprit*. 1999, nr. 253 (6), p. 65-85.
- DUMONT, Louis. *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*. Paris: Éd. du Seuil, 1983.
- DUMONT, Louis. *Homo ierarchicus. Le système des castes et ses implications*. Paris: Gallimard, 2013.
- GADAMER, Hans-Georg. *Adevăr și metodă*. București: Teora, 2001.
- HERTZ, Robert. *The Pre-eminence of the Right Hand: a Study in Religious Polarity*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1973.
- HITCHENS, Christopher. *Why Orwel Matters*. New York: Basic Books, 2002.
- KANT, Immanuel. *Întemeierea metafizicii moravurilor*. București: Humanitas, 2006.
- KUNDERA, Milan. *Arta romanului*. București: Humanitas, 2008.

- LASCH, Christopher. *La culture du narcissisme*. Paris: Flammarion, 2018.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. *Rasă și istorie*. Iași: Fides, 2001.
- MYERS, Fraser. *The trans inquisition comes to Ireland* [online]. Disponibil: <https://www.spiked-online.com/2022/09/06/the-trans-inquisition-comes-to-ireland/> [citată 28.08.2022].
- ONFRAY, Michel. *Théorie de la dictature*. Paris: Robert Laffont, 2019.
- PLĂMĂDEALĂ, Ion. *Revoluția culturală din Occident: manifestări și tendințe*. În: Lecturi în memoriam Silviu Berejan. Conferință națională cu participare internațională „Lecturi în memoriam acad. Silviu Berejan”, ediția a V-a. Chișinău: Pro Libra, 2021, p. 117-125.
- ROSENFELD, Kat. *Publishing will never be fair* [online]. Disponibil: <https://unherd.com/2022/07/publishing-will-never-be-fair/> [citată 28.08.2022].
- ROUART, Jean-Marie. *Le pronom factice „iel” dans le Robert, ou le virus de la déconstruction de notre langue*. In: Le Figaro, 2021, nr. 24028, p. 18.
- SADIN, Éric. *L'ère de l'individu tyran*. Paris: Bernard Grasset, 2020.
- SANDERSON, Daniel. *I've had enough death threats to paper my home, says JK Rowling, after trans activists reveal her address* [online]. Disponibil: <https://www.telegraph.co.uk/news/2021/11/22/jk-rowling-says-will-not-intimidated-trans-activists-targeted/> [citată 30.08.2022].
- SCHUMPETER, Joseph. *Théorie de la destruction creatrice*. Paris: Payot & Rivages, 2021.
- SIEGEL, Jacob. *The New Truth* [online]. Disponibil: <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/new-truth-rationalism-religion/> [citată 30.08.2022].
- SOWELL, Thomas. *The Quest for Cosmic Justice*. New York: Simon & Schuster, 1999.
- Strauss = ШТРАУС, Лео. *Естественное право и история*. Moscova: Водолей Publishers, 2007.
- The vast majority = *The vast majority of male-born transwomen still have a penis* [online]. 28 iulie 2018. Disponibil: <https://fairplayforwomen.com/penis/> [citată 15.08.2022].
- TODOROV, Tzvetan. *La peur des barbares*. Paris: Robert Laffont, 2008.
- ZAGZEBSKI, Linda Trinkaus. *The Two Greatest Ideas: How Our Grasp of the Universe and Our Minds Changed Everything*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2021.
- Notă:** Articolul a fost realizat în cadrul proiectului de cercetare 20.80009.1606.03 *Contexte socio-culturale autohtone și interconexiuni europene în creația populară și cultă din Basarabia (sec. XIX până în prezent)*, Institutul de Filologie Română „B. P.-Hasdeu”.